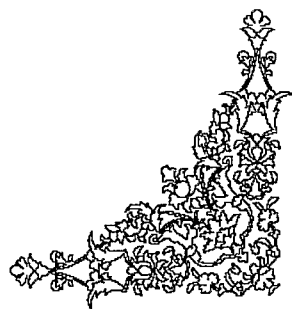
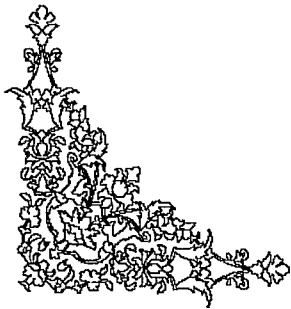
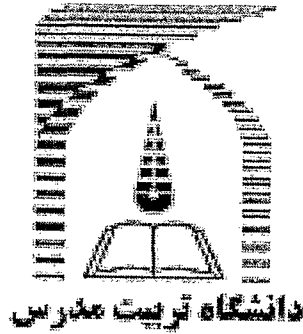

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

never

س
کتابخانه
موسسه

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد تاریخ اسلام

«رخالان و رحله نویسی در تمدن اسلامی؛ با تکیه بر مطالعه موردی
ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه»

مجتبی گراوند

استاد راهنما:

دکتر صادق آئینه وند

شهریور ۱۳۸۷

۱ / ۴ / ۱۳۸۸

کتابخانه و مراکز اسنادی
توسعه مدارک

۱۱۴۷۴۷

تاییدیه هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای مجتبی گراوند

تحت عنوان: رحلان و رحله نویسی در تمدن اسلامی با تکیه بر مطالعه موردی
ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه

را از نظر فرم و محتوا بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد
می کنند

اعضاء هیئت داوران

امضاء

۱- استاد راهنما: جناب آقای دکتر صادق آیینه وند

۲- استاد مشاور: جناب آقای دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد ۶۲۵/۸۷

۳- استاد ناظر: جناب آقای دکتر سید هاشم آقاجری

۴- استاد ناظر: جناب آقای دکتر صالح پرگاری

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: جناب آقای دکتر هاشم آقاجری

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیت‌های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش‌آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می‌شوند:

ماده ۱- در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله)ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲- در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته تاریخ اسلام است که در سال ۱۳۸۷ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر صادق آئینه‌وند و مشاوره جناب آقای دکتر سید محمد حسین منظور الاجداد از آن دفاع شده است.

ماده ۳- به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می‌تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴- در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵- دانشجو تعهد و قبول می‌کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می‌تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می‌دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتاب های عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶- اینجانب مجتبی گراوند دانشجوی رشته تاریخ اسلام مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می‌شوم.

نام و نام خانوادگی: مجتبی گراوند

تاریخ و امضاء:

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عنوان پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها/ رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

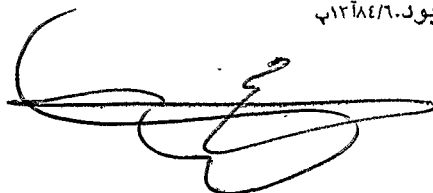
ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و استناد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

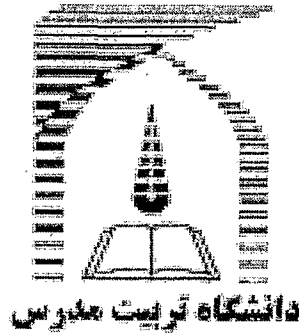
ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود.

طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۴/۲۵

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد تاریخ اسلام

«رَحَّالان و رحله نویسی در تمدن اسلامی؛ با تکیه بر مطالعه موردی
ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه»

مجتبی گراوند

استاد راهنما:

دکتر صادق آئینه‌وند

استاد مشاور:

دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد

شهریور ۱۳۸۷

تقدیم به:

✓ اسوۂ مقاومت و حمایت

پدر گرامیم

✓ نمونۂ دلسوزی و فداکاری

مادر مهربانم

برادر بزرگوار و عالی قدرم محمد جواد

گراوند

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

تقدیر و تشکر

سپاس خدایی را که اول است و پیش از او اولی نبوده است و پس از او آخری نباشد او که مبدأ هر موجودی و مرجع همهٔ اشیاء است.

نگارش و تدوین هر مجموعه‌ای بدون تردید افزون بر پرسش‌گری‌های نگارندهٔ آن، حاصل افکار و اندیشه‌هایی است که برخی آن را مطرح کرده اند، برخی آن را بسط داده اند و برخی دیگر نکات مبهم و تاریک آن را روشن ساخته اند. نگارش این مجموعه نیز به هیچ وجه از قاعدهٔ فوق خارج نبوده است. از این رو صمیمانه مشتاقم از زحمات و راهنمای‌های استاد گرانمایه جناب آقای دکتر صادق آئینه وند که تقبل زحمت نموده و همواره در تمام دوران تحصیل به ویژه در دوران انجام پایان نامه راهنمایی اینجانب را با صبر و حوصله، اخلاق حسنه و منطق پذیرفته اند و از زحمت‌های بی دریغ و ارشادات ارزشمند ایشان بهره‌ها برده ام تشکر و قدر دانی نمایم. امیدوارم وجود مبارکش سالیان سال گرما بخش محافل علمی و دانشگاهی ما باشد.

همچنین بر خود واجب می‌دانم از استاد بزرگوارم دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد که مشاورهٔ این پایان نامه را بر عهده گرفتند، نهایت تشکر و قدردانی را داشته باشم. از استادان بزرگوار و فرزانه ام دکتر سید هاشم آقاجری و دکتر صالح پرگاری که زحمت داوری این پایان نامه را بر عهده گرفتند و از زحمات معلمان و اساتید محترمی که در طول سال‌های تحصیل، اینجانب را به شاگردی پذیرفته اند کمال تشکر و قدردانی را دارم. از درگاه خداوند متعال برای این عزیزان، خواهان سربلندی و موفقیت هستیم. در پایان از خانوادهٔ گرامیم به ویژه برادر بزرگوار و عالی قدرم محمد جواد گراوند که همواره مشوق و حامی راه من در رسیدن به اهدافم بودند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

چکیده

رحله‌ها به جهت اشتغال بر انبوهی از اطلاعات عینی و تجربی جایگاهی ممتاز دارند و به عنوان منابع دست اولی هستند که برای تحقیقات تاریخی و جغرافیایی می‌توان از آن‌ها استفاده نمود. رحله؛ نوعی از تألیف است که شامل عنصر عمیق درونی و تأمل دقیق در مشاهدات و ظواهر می‌باشد و همچنین دنبال علل و نتایج با بصیرتی آگاهانه می‌باشد. در تمدن اسلامی شکل رحله با توجه به موضوعات متعدد، متنوع گشت؛ به گونه‌ای که در این تمدن گسترده، رحله از ظرفیت بالایی برخوردار است و دربرگیرنده فرهنگ‌ها و دانش‌های متعددی است. این پژوهش در ابتدا به بررسی موضوع رحلان و رحله نویسی در تمدن اسلامی پرداخته است و در ادامه به ویژگی‌های اختصاصی سه رحله‌ی ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه در سده‌های مختلف تمدن اسلامی توجه نموده است. ابن فضلان که در قرن چهارم هجری می‌زیسته، رحله‌اش با آنکه کوتاه و مختصر نوشته شده است اما با بررسی آن می‌توان تصویری خوب و زنده از فرهنگ بلغارها، مردم سرزمین‌های آسیای مرکزی و شمال خزر، جغرافیای انسانی و حاکمان این مناطق، به دست آورد. از رحله نویسان دیگر ابن جبیر در قرن ششم هجری می‌باشد که در رحله‌اش بر جنبه فرهنگی و دینی تأکید بسیار دارد و در این جنبه توانسته تصاویر روشن و زنده‌ای از ابعاد دینی و فرهنگی مناطقی که سفر کرده ارائه دهد. ابن بطوطه از جمله رحله‌نویسان دیگری است که در قرن هشتم هجری می‌زیسته و رحله‌اش آئینه‌ای از آداب و آئین‌ها، وضعیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی سرزمین‌های گوناگون، به ویژه سرزمین‌های اسلامی است. او تصویر زنده‌ای از مردمان سرزمین‌های اسلامی در زمانی عرضه می‌کند که این سرزمین‌ها یورش مغول‌ها را از سر گذرانده‌اند. در این دوران گرایش‌های زاهدانه رشد می‌کند و اطلاعاتی که در قسمتی از رحله‌اش راجع به رسوم و تمایلات متصوفانه و زندگی فتیان منعکس می‌باشد از نفیس‌ترین مطالب آن است.

واژه‌های کلیدی: رحلان، رحله نویسی، ابن فضلان، ابن جبیر، ابن بطوطه.

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
	فصل اول: مقدمه
۲.....	۱-۱ بخش اول: پیشگفتار
۴.....	۱-۲ بخش دوم: کلیات تحقیق
۴.....	۱-۲-۱ تعریف مسأله و بیان سؤال های تحقیق
۵.....	۱-۲-۲ فرضیه های پژوهش
۵.....	۱-۲-۳ سابقه و ضرورت تحقیق
۷.....	۱-۲-۴ روش انجام تحقیق و تحلیل اطلاعات
۸.....	۱-۲-۵ محدودیت های پژوهش
۸.....	۳-۱ بخش سوم: توضیح و معرفی منابع

فصل دوم: رخآلان و رحله نویسی در تمدن اسلامی

۱۲.....	۱-۲ مفهوم «الرحلة»
۱۶.....	۲-۲ جغرافیای توصیفی
۱۷.....	۳-۲ جغرافیای ادبی
۱۹.....	۴-۲ ادبیات رحله ها
۲۴.....	۵-۲ ریشه رحله
۲۵.....	۶-۲ مشخصات رحله
۲۵.....	۷-۲ علل رحله نویسی
۳۱.....	۲-۷-۱ علت های غیرمستقیم
۳۳.....	۲-۷-۲ علت های مستقیم
۳۵.....	۸-۲ گردآوری رحله ها
۳۵.....	۹-۲ شیوه های نگارش رحله
۴۷.....	۱۰-۲ شیوه تدوین رحله
۴۸.....	۱۱-۲ ساختار انواع رحله ها

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
	فصل سوم: ابن فضلان
۵۶.....	۱-۳ ابن فضلان و سفر نامه وی.....
۶۴.....	۲-۳ اهمیت سفرنامه.....
۶۸.....	۳-۳ معرفی قسمت هایی از رساله ابن فضلان.....
۷۱.....	۱-۳-۳ غزها.....
۷۴.....	۲-۳-۳ اسلاوها.....
۸۵.....	۳-۳-۳ روس ها.....
۸۴.....	۴-۳-۳ خزرها.....
۸۷.....	۴-۳ نقد ساختار و محتوای کتاب.....

فصل چهارم: ابن جبیر

۹۱.....	۱-۴ ابن جبیر و سفرنامه وی.....
۹۵.....	۲-۴ اهمیت سفرنامه.....
۹۸.....	۳-۴ بررسی مختصر سفرنامه های قبل از ابن جبیر در اندلس.....
۱۰۱.....	۴-۴ مسیر حرکت ابن جبیر.....
۱۰۸.....	۵-۴ بررسی و معرفی گزیده هایی از سفرنامه ی ابن جبیر.....
۱۰۸.....	۱-۵-۴ سفر به مصر.....
۱۰۸.....	۲-۵-۴ سفر به حجاز.....
۱۰۹.....	۳-۵-۴ سفر به عراق.....
۱۱۰.....	۴-۵-۴ سفر به شام.....
۱۳۴.....	۶-۴ نقد سفرنامه.....
۱۳۴.....	۷-۴ نتیجه گیری.....

فهرست مطالب

عنوان.....	صفحه.....
فصل چهارم: ابن بطوطه	
۱-۵ ابن بطوطه و سفرنامه وی	۱۳۵
۲-۵ اهمیت سفرنامه ابن بطوطه	۱۴۴
۳-۵ سفرهای ابن بطوطه	۱۵۳
۱-۳-۵ کشورهای عربی	۱۵۳
۲-۳-۵ جنوب غربی آسیا	۱۵۴
۳-۳-۵ آسیای مرکزی	۱۵۵
۴-۳-۵ شرق دور	۱۵۵
۵-۳-۵ آفریقای غربی	۱۵۷
۴-۵ معرفی گزیده هایی از سفرنامه ابن بطوطه	۱۵۸
۵-۵ مشکلات رحله	۱۸۴
۶-۵ شخصیت ابن بطوطه	۱۹۰
نتیجه گیری	
منابع	۲۰۰
پیوست	۲۰۹
چکیده انگلیسی	۲۲۵

فصل اول

مقدمه

و کلیات تحقیق

چنان دیدم که هیچ کس کتابی نمی نویسد، الا که چون روز دیگر در آن بنگرد، گوید: اگر فلان سخن چنین بودی بهتر گشتی و اگر فلان کلمه در آن افزوده شدی، نیک تر آمدی.

عماد کاتب

۱-۱ بخش اول: پیشگفتار

برای شناخت ابعاد گوناگون تاریخ و فرهنگ مردم یک منطقه از مراجعه به منابع متعدد و متنوع، گریزی نیست. بدون آنکه بخواهیم به تاریخ نگاران پیشین خرده بگیریم، باید گفت که در سنت تاریخ نگاری شرق و غرب، نگارش آنچه که به زندگی اجتماعی مردم مربوط می گردد، جایگاهی نداشته است. تنها در پی تحولات زمانه و طرح موضوعات و مسائل جدید در دوره های بعد، ضرورت توجه بیشتر به اجتماعات انسانی و تمدن های آنان، علوم و فنون، آداب و رسوم و موضوعاتی از این دست مطرح شد و پژوهشگران بدان روی آوردند. از میان این دست منابع، رحله ها به جهت اشمال بر انبوهی از اطلاعات عینی و تجربی جایگاهی ممتاز دارند و به عنوان منابع دست اولی هستند که برای تحقیقات تاریخی و جغرافیایی می توان از آن ها استفاده نمود. سفرنامه ها در واقع پرده هایی از صحنه های زندگی اجتماعی مردم کشورهای مربوطه هستند که خوبی ها و بدی ها، زیبایی ها و زشتی های آن جامعه را آشکار می کنند و در مقیاس وسیعی از جهات مختلف زندگی مردم، وضع خانه و خانواده، روابط اجتماعی، کسب و کار، تجارت و کشاورزی، دامداری، معتقدات دینی، جشن های ملی و مذهبی، سوگواری، زبان و لهجه، لباس و خلاصه از کلیه عواملی که تار و پود ملت و جماعتی را بافته و پرداخته سخن ها رانده اند و دریایی از واقعیت ها و معلومات تازه، به مشتاقان خویش ارزانی داشته اند. البته باید متذکر شد که این سفرنامه ها مصون از لغزش و خطا و اشتباه نبوده و نیستند که این امر خود ناشی از عواملی چند از جمله اطلاعات ناکافی، اقامت کوتاه، ناآشنایی به زبان مردم آن منطقه، پیشداوری و پس داوری نویسندگان آن هاست. با وجود این سفرنامه ها در زمان خودشان کاربردی دارند و در زمان های بعد کاربردی دیگر دارند. در زمان خودشان ممکن است یک گزارش سیاسی، علمی و یا نوشته ای تفننی باشند اما در زمان های بعد، می توان گفت از مهمترین منابع برای پژوهش های تاریخی و غیره به شمار می روند. زیرا حاوی اخبار بسیاری اند و آئینه اوضاع و احوال اجتماعی و فرهنگی عصر خود هستند. خوشبختانه در بلاد اسلامی سفرنامه نویسی و سیاحت سابقه ای دیرین دارد که حاوی مطالب تاریخی و اطلاعاتی از رسوم و عادات و فرق

مختلف مردم زمین هستند و برای محققین در جهت شناخت احوال گذشتگان کمال اهمیت را دارند. برخی از رحله نویسان مسلمان از مسیر سفر، توقفگاه ها، شهرها و قریه ها توصیف های بسیار دقیق و جالبی دارند که این در وهله اول نشان دهنده احاطه آن ها به فن نویسندگی است. بعضی از این رحله نویسان، چنان از طرز رفتار، معیشت، آداب و رسوم، اخلاق و حکومت اقوام مختلف اطلاعات تفصیلی و روشنی به دست می دهند که یک تاریخ نگار یا یک جامعه شناس توان چنین پردازشی را ندارد، یعنی کتاب مورد نظر از لحاظ جغرافیای تاریخی و از جهت آشنایی به اوضاع و احوال جامعه ها و مراکز مهم فرهنگی و دینی مورد استفاده قرار می گیرند. این ویژگیها بی تردید نشان از توانایی و دقت نویسنده به فن بیان دارد. به طوری که بسیاری از سفرنامه ها با گذشت زمان در عداد یکی از کتب مهم ادبی قرار می گیرند و این ویژگی، همان قدرت و توانایی نویسنده است که گاه به بهانه سفرنامه نویسی دست به خلق یک اثر بزرگ ادبی می زند. ادبیات در هر شکل و در هر زبان خود را در آثار و تألیفات مختلف نشان می دهد، هر کتابی که در هر حوزه نگاشته می شود وقتی از قوت ادبی برخوردار نباشد بی تردید دچار مشکل می شود. ادبیات در حقیقت فن بیان و فن فهماندن آرا و نظر خود به شکل روان و مقبول به دیگران است. از این فن است که در سفرنامه نویسی می توان خوب بهره گرفت و به تصویرگری و چهره پردازی پرداخت. یعنی اگر رحال از فن نوشتن و ادبیات بی اطلاع باشد، شاید نتواند چیزی بنویسد یا اینکه به سختی بتواند منظور خود را ادا نماید. با توجه به توضیحاتی مختصر که در باب اهمیت سفرنامه ها ارائه شد؛ نگارنده در این تحقیق بر آن است تا به بررسی موضوع «رحالان و رحله نویسی در تمدن اسلامی با تکیه بر مطالعه موردی ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه» پردازد. در پایان باید گفت که این رساله با توجه به گستردگی موضوع، زمان زیادی را می طلبید، ولی به دلیل ضیق وقت به این حد اکتفا گردید. بنابراین هر نقص و قصوری در آن متوجه نگارنده است و محاسن آن مرهون الطاف و بزرگواری های استادان والا مقام، آقایان دکتر آئینه وند و دکتر منظورالاجداد می باشد.

۱-۲ بخش دوم: کلیات تحقیق

۱-۲-۱ تعریف مسأله و بیان سؤال های تحقیق

سفرنامه؛ نامه وقایع و حوادث سفری است که مسافر در سیر آفاق با آن روبرو می شود و از آن حوادث یادداشت بر می دارد. سفرنامه ها در موضوعات مختلف اطلاعات ارائه می نمایند و معمولاً به اوضاع سیاسی، اقتصادی، مذهبی، اجتماعی و سنن... اشاره دارند. ممکن است در سفرنامه به موضوعات و مطالب جدید تاریخی بر بخوریم که در هیچ منبع تاریخی دیگر قابل دسترسی نباشد و یا نکاتی که زوایای تاریک عصر خویش را روشن نماید؛ چرا که سیاحان گاه به محل ها و اماکنی تردد داشتند که برای عامه امکان رفتن به آنجا نبود. در اهمیت این گونه کتب و جایگاه آن ها در پژوهش ها همین بس که بسیاری از مورخین، تذکره نویسان و جغرافی دانان برای اثبات گفتار خود به این نوشته ها نیازمندند و ناچار به استناد و بهره گیری از آن ها هستند چرا که سیاح موضوع مورد اشاره را یا خود دیده و یا از کسی که شاهد بوده است شنیده است و این گزارش ها و اخبار همه دست اول و معتبر هستند. در میان ملل جهان، مسلمین در میدان کشف سرزمین ها و شناخت فرهنگ ها و آثار تمدنی ملت ها و شگفتی های خلقت سر آمدند. موضوع سیاحت و جهانگردی در قرآن، فرهنگ و تمدن اسلامی ریشه بنیادین در باور، اندیشه و احساس مسلمین دارد. در بررسی و مطالعه آیات قرآنی وقتی به آیات سیاحت و جهانگردی برخورد می کنیم، به این باور می رسیم که جهانگردان مسلمان، با الهام گرفتن از این آیات رنج سفر را بر خود هموار کردند. مساله جهانگردی و سیاحت در فرهنگ اسلامی از همان ابتدای نهضت پویای اسلامی مورد توجه مسلمین بوده است. جهانگردان مسلمان غالباً مشاهدات خود را می نوشتند. این مشاهدات، موضوعاتی مانند راه ها، فاصله های بین شهرها و مناطق، مشکلاتی که در سفر با آن مواجه می شدند و مظاهر حیات اجتماعی در شهر های مختلف جهان اسلامی و غیر اسلامی را در بر می گرفت و فحوای سفر نامه ها را تشکیل می داد. رحلان با وجود علاقه ای که به وصف غرایب داشته اند، غالباً روح تحقیق و تجسس مسلمین را نشان می دهند. سفرنامه ها در واقع بسیار غنی، متنوع، آموزنده و جالب هستند که اگر با ذوق نقادی از آن ها استفاده شود آن ها را می توان مشحون از اطلاعات و اسناد بسیار سودمند یافت. اما متأسفانه اکثر کتب جهانگردان مسلمان از

بین رفته است که از میان آن ها ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه آثاری را بر جای گذاشته اند که بیانگر عظمت تمدن اسلامی و پیشتازی دانشمندان مسلمان در این رشته هستند. با توجه به اهمیت سفرنامه ها در انعکاس اوضاع کشور های اسلامی واقع در تمدن اسلامی، این پژوهش بر آن است تا به بررسی موضوع «رحالان و رحله نویسی در تمدن اسلامی؛ با تکیه بر مطالعه موردی ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه» بپردازد.

سوالات تحقیق:

۱- رحله نویسی در میان مسلمانان چرا و چگونه بنیاد گرفت ؟

۲- سفرنامه ابن فضلان از چه ویژگی هایی برخوردار است ؟

۳- سفر نامه ابن جبیر واجد چه ویژگی هایی است ؟

۴- سفر نامه ابن بطوطه واجد چه خصوصیتی می باشد؟

۱-۲-۲ فرضیه های پژوهش:

۱) علل علمی، مذهبی، تجاری و تبلیغی در رحله نویسی رحالان وجود داشت و آنان با الگو

گرفتن از جغرافی دانان کار خود را انجام دادند.

۲) سفرنامه ابن فضلان از لحاظ فرهنگی و به سبب توصیف زندگی بلغارها واجد اهمیت

است.

۳) ابن جبیر بیشتر به اماکن مذهبی و توصیف آنان اهتمام داشته است.

۴) ابن بطوطه در سفرنامه خود مسائل اجتماعی نظیر انجمن های فقیان را مورد توجه قرار

داده است.

۱-۲-۳ سابقه و ضرورت تحقیق

در زمینه این تحقیق تا کنون در ایران و به زبان فارسی کاری انجام نشده است. اما از آنجا که به لحاظ

تاریخی رحالان و رحله نویسان مهم ترین واسطه تجربه های بین فرهنگی، به خصوص در حیطه میان

تمدتی بوده اند و تبلور اولین آشنایی های بین فرهنگی هستند؛ می توانند به خوبی بیانگر ویژگی های یک سنت فرهنگی در درک سنت فرهنگی دیگر باشند. تجربه فرهنگ های دیگر که اغلب همانند یک آئینه سبب کسب خودآگاهی فرهنگی می شوند. به قول «نصرت تجربه کار» اگر دعوی شود که از کلیه رسایل و مقالات و کتبی که در جهان منتشر می شود، برای شناختن مردم و دانستن عادات و آداب و رسوم ملت ها هیچ اثری موثرتر و مفیدتر از سفرنامه ها و سرگذشت های جهان گردان خردمند نمی تواند باشد، سخنی گزاف و اغراق نیست.^۱

همچنین «فؤاد فاروقی» عقیده ای در باب اهمیت سفرنامه ها ابراز داشته است که در صحت آن نیز تردیدی وجود ندارد. وی معتقد است که برای دست یابی به تاریخ راستین هیچ گاه نمی توان از کنار سفرنامه ها و خاطرات بی اعتنا و بی نیاز گذشت.^۲ در این زمینه «عبدالحسین زرین کوب» نیز عقیده دارند که بعد از تواریخ، سفرنامه ها و تذکره های شخصی از جالب ترین و پرخواننده ترین آثار نثر فارسی در زمینه معلومات تاریخی هستند.^۳ «سواژه» معتقد است که آن تعداد از سفرنامه ها را که به طور مستقیم به دست ما رسیده است می توان به عنوان منابع دست اول تلقی کرد.^۴ امروزه محققان با بررسی انتقادی سفرنامه های موجود، با مجزا کردن مواد سره از ناسره به ذخایری سرشار از اطلاعات ارزشمند دست یافته اند که بسیاری از آن ها در منابع اصیل تاریخی نیز به دلایل گوناگونی مورد توجه قرار نگرفته اند.

سفرنامه ها به عنوان منابع دست اولی هستند که برای تحقیقات تاریخی و جغرافیایی می توان از آن ها استفاده نمود. با سفرنامه هاست که به مکان های ناشناخته پی می بریم. آن قسم از این آثار که در آن ها نشانه هایی از تجربیات نویسندگان یافت می شود جاوی اطلاعات ارزنده ای هستند، هدف آن ها دادن نام و اطلاعات خلاصه ای از چگونگی حکومت نواحی مختلف، محصولات و انواع راه های زمینی و دریایی است. اما سفرنامه ها محدود به گزارش جغرافیایی و تاریخی نمی شوند، گاه در آن ها

^۱ - شعار، جعفر؛ گزیده سفرنامه ناصر خسرو، چاپ چهارم، نشر علم، تهران، ۱۳۷۴، ص ۱۰.

^۲ - فاروقی، فؤاد؛ سیری در سفرنامه ها، چاپ اول، زمستان ۱۳۶۱، چاپخانه خرمی، ص ۲۲.

^۳ - زرین کوب، عبدالحسین؛ از گذشته ادبی ایران، انتشارات بین المللی الهدی، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۲۸.

^۴ - سواژه، ژان، مدخل تاریخ شرق اسلامی، ترجمه نوش آفرین انصاری، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۶، ص ۴۹.

چهره محققى را در زمينه هاى اقتصادى، اخلاقى و مذهبى، اجتماعى، سياسى و فلسفى مى بينيم. علاقه همه جانبه و کنجکاوى فراوان آن ها در ديدن، شنيدن و توصيف کردن، منبع با ارزشى براى مطالعه مورخ، جامعه شناس و... مى باشد. حقايق موجود در اين اسناد از اين جهت که در قالب هاى از پيش ساخته ريخته نشده اند صريح تر و روشن تر و اغلب کم غرض تر از آثارى است که به ويژه براى مطالبى با نظرى خاص و معين نوشته مى شوند. رحله در مطالعات تاريخى از اين نظر حائز اهميت است که نگارنده آن ها اکثراً تاريخ نويس نبوده اند. تاريخ نويس بنا به وضع و شرايط خاص ادارى و سياسى خود اکثراً قادر به ديدن و بازگو کردن عيب ممدوح خود نيست. اما رحله نويس يعنى رهگذرى که قلم را در خدمت بيان و عقايد شخصى خود به کار گرفته و از دل خود و به خاطر دل خود سخن مى گويد، تا حدودى مى تواند از اين پيرايه مبرى باشد و در نتيجه کوچکترين اشاره او هم به مسائل سياسى، اجتماعى و اقتصادى مى تواند معتبرتر از تاريخ فلان دروغزن باشد. بنا بر اين با توجه به اهميت سفرنامه ها در انعکاس اوضاع کشور هاى اسلامى واقع در تمدن اسلامى و اين که تاکنون در اين زمينه در ايران به زبان فارسى کارى انجام نگرفته است لازم بود که در اين زمينه پژوهش بيشتري صورت بگيرد. همچنين اين پژوهش بر آن است تا به بررسى اختصاصى سه سفرنامه ابن فضلان، ابن جبير و ابن بطوطه در سده هاى مختلف اسلامى توجه نمايد.

۱-۲-۴ روش انجام تحقيق و تحليل اطلاعات

در اين تحقيق از روش توصيفى - تحليلى بر مبنای گردآوری اطلاعات و به روش کتابخانه ای استفاده مى شود که در آن با تکیه بر اسناد و مدارک، نوشته هاى سفرنامه نويسان و تحقيقات جديد، به تجزيه و تحليل و در نهايت به اثبات يا رد فرضيات تحقيق پرداخته مى شود.

۱-۲-۵ محدوديت هاى پژوهش

با توجه به اين که در زمينه رحله نويسى در تمدن اسلامى تا کنون به زبان فارسى کارى صورت نگرفته است. براى بررسى موضوع، نياز به استفاده از منابع عربى بود که علاوه بر ترجمه کردن آن ها

به زبان فارسی، تهیه کردن برخی از آن‌ها در داخل کشور نیاز به جستجوی زیادی داشت. زیرا برخی از این منابع در داخل کشور موجود نیستند و یا دسترسی به آن‌ها مشکل است. ولی از طریق ارتباط اینترنتی با برخی از پایگاه‌های علمی کشورهای عربی و دسترسی به برخی از منابع و مقالات مرتبط با موضوع، سعی شده است تا حد امکان این نقص بر طرف شود.

۱-۳ بخش سوم: توضیح و معرفی منابع

تکیه اصلی این پژوهش در زمینه منابع دست اول، بر رحله‌ها به خصوص سه رحله ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه می‌باشد. از آنجا که درباره این رحله‌ها در متن نوشتاری و در فصول مربوطه توضیحاتی ارائه شده لذا از توضیح و معرفی مجدد آن‌ها خودداری شده است. اما در زمینه منابع پژوهشی به طور مختصر به معرفی چند نمونه پرداخته خواهد شد.

۱- الرحاله المسلمون فی العصور الوسطی؛ اثر دکتر زکی محمد حسن است. زکی محمد حسن (۱۳۷۶هـ-۱۳۲۶م) متولد خارطوم است. در قاهره نشو و نما یافت و در رشته تاریخ و آثار اسلامی تخصص پیدا کرد. او آثاری از خود بر جای گذاشته است که از جمله آن‌ها کتاب «الرحاله المسلمون فی العصور الوسطی» است.^۱ این کتاب به اختصار از جغرافی دانان و جهانگردان مسلمان نام برده است و توسط آقای دکتر عبدالله ناصری طاهری ترجمه شده است. علی رغم اختصار منبع خوبی برای آشنایی با رحالان مسلمان است.

۲- تاریخ الأدب الجغرافی العربی؛ نوشته ایگناتی یولیانوویچ کراچکوفسکی است. کراچکوفسکی در ۱۶ مارس ۱۸۸۳ میلادی در شهر ویلنوس پایتخت لیتوانی تولد یافت. این دانشمند از برجسته ترین اسلام شناسان، عرب شناسان، خاور شناسان جهان و از بنیاد گذاران مکتب اسلام شناسی در اتحاد شوروی سابق بود. او در ۲۴ ژانویه ۱۹۵۱م از دنیا رفت. از او بیش از ۴۵۰ اثر به چاپ رسیده است. این کتاب تحت عنوان «تاریخ نوشته های جغرافیایی در جهان اسلامی» توسط مترجم فقید و ارجمند ابوالقاسم

^۱ زرکلی، الأعلام؛ دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۴۸، ج ۳، ص ۴۸.